

Савицька Анна Юрївна

Житомирський державний університет імені Івана Франка

СОЦІАЛЬНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ ЯК КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

У статті проаналізовано поняття соціального виключення як категорії соціальної педагогіки, на підставі аналізу досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених. Виявлено категорії осіб, які відносяться до соціально виключених.

Ключові слова: соціальне виключення, ексклюзія, соціально виключена особа, соціальний працівник.

Сьогодні в Україні люди досить гостро переживають різні соціальні, політичні та економічні зміни. Одним з негативних наслідків глобальних та локальних криз у нашій державі є зростання соціальної нерівності та незахищеності населення. Тому ми вважаємо необхідним поглиблено розглянути поняття соціального виключення як категорію соціальної педагогіки. Зазначимо, що на сьогодні в україно- та російськомовній літературі вживається тотожний термін «ексклюзія», який є аналогом англomовного терміну «exclusion». Появу поняття «виключення» відносять до французької соціології середини 1960-х р. [30]. На той час це явище пояснювалось існуванням у суспільстві окремих осіб або груп населення, які є соціально непристосованими через певні індивідуальні вади, насамперед, безвідповідальність та легковажність. Пізніше (у 1970-х р.) у роботах Р. Ленуара було показано, що феномен «виключення» набуває характеру не індивідуальної невдачі та непристосованості деяких індивідів («виключених»), а соціального феномену, витoki якого полягають у принципах функціонування сучасного суспільства [11]. Термінологія проблеми соціального виключення була прийнята на рівні Європейського Союзу наприкінці 1980-х – початку 1990-х років.

Визначаючи поняття та сутності соціального виключення вже тривалий час намагаються науковці різних країн. Питання соціального виключення як наукової категорії та проблеми і як самостійний предмет досліджували вчені в західних країнах – це роботи П. Абрахамсона [6], У. Бека [8], Т. Вершиніна, В. Герчикова, О. Пучкова [33], Н. Тихонова [37], Н. Чернініна; в Україні це поняття вивчали Н. Толстих [38, с. 81-85], О. Давидюк [14], С. Оксамитна [28], В. Хмелько [39, с. 14-17], Н. Ільченко та Р. Жиленко [18]. Визначення поняття соціального виключення, аналіз його форм і причин, обґрунтування різних методологічних підходів до дослідження виключення містять роботи Ч. Гора, В. Джадда, Дж. Девіса [15], Н. Кабіра, Р. Кастеля [19], Р. Ленуара, Р. Лістера [23], С. Паугама [29], Р. Рендольфа, Х. Сільвер [35], А. Турейна [5].

Мета статті – дослідити та узагальнити концептуальні підходи щодо визначення поняття й сутності соціального виключення; визначити категорію осіб, яких можна віднести до соціально виключених; сформулювати авторське визначення поняття соціального виключення.

Поняття «соціальне виключення» є неоднозначним; воно з'явилося в процесі еволюції уявлень і аналітичних категорій, здатних описувати процеси, що призводять до кризи чи розриву соціальних зв'язків індивідів з суспільством. Зародженню концепції сприяли політекономічні та соціологічні теорії минулих років. Спочатку концепція соціального виключення була опрацьована в розвинутих європейських країнах для вивчення та опису становища окремих груп населення (зародилася у західних економічних колах в 40 рр. ХХ ст.). У соціології ця проблема знайшла відображення в роботах К. Маркса (теза про прогресуючу поляризацію та пауперизацію пролетаріату) [24], М. Вебера в його розумінні нерівних «життєвих шансів» [12], у неоеволюціоністських теоріях стратифікації, в теорії структурації Е. Гіденса [13]. До суспільного та наукового обігу це поняття було введене французькими політиками і суспільствознавцями, проте впродовж 80-90-х років ХХ ст. досить швидко поширилося у більшості європейських країн.

У пострадянських країнах дослідження соціального виключення практично відсутні. Навіть за наявності певної кількості публікацій з даної тематики можна вважати, що в Росії

також лише зароджуються такі дослідження. Після піонерських досліджень 1993-1998 рр. Н. Чернініної та досліджень Ф. Бородкіна [10], В. Герчикової, О. Пучкової [33], Т. Вершиніної реалізовано всього кілька порівняно невеликих регіональних проектів з проблем ексклюзії або тих, що з нею пов'язані певним чином (О. Балабанова – в Нижньому Новгороді, П. Романов – в Саратові, В. Пугін – в Архангельську тощо). У дослідженнях соціального виключення можна виділити окремі напрями. Зокрема, питаннями нерівного доступу до освіти займалися Р. Коллінз [20], П. Бурдье [34], П. Сорокін [36], Д. Константіновський [21], Ф. Шерега [42]; нерівністю в професійній сфері – Р. Мертон [26], Г. Батигін [7], Т. Заславська [16], М. Шабанова [40]; настановами та типами економічної поведінки людей – О. Льюїс, П. Штомпка [43], В. Бойков [9], К. Муздибаєв [27]; руйнуванням соціальних зв'язків – П. Лазарсфельд [22]; факторами та механізмами, що запобігають соціальній поляризації – Р. Мертон [26], Т. Шанін [41] М. Руттер та Н. Мадж [4].

До 2002 р. в Україні дослідження соціального виключення проводилися в межах соціології бідності. Вітчизняні дослідники проблеми соціального виключення С. Оксамітна та В. Хмелько у своїй спільній статті «Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму» відмічають, що «сучасний рівень розвитку України такий, що за деякими типовими для розвинених країн показниками виключеними слід вважати більше половини населення країни» [28]. Разом з тим, концепція соціального виключення з боку суспільної свідомості нині втрачає позиції у своїй гостроті, особливо на фоні інших критичних явищ і тенденцій, які часто проявляються у нашому соціумі.

Підкреслимо, що виключення розглядається в двох формах: як процес (молодіжна контркультура, групи ризику) і як соціальний статус, становище виключеної групи. Поняття «соціальне виключення» пов'язане з проблемою нерівних можливостей певних груп населення в суспільстві (інвалідів, людей похилого віку, національних меншин тощо). Також до детермінантів нерівних можливостей зараховують гендерну нерівність, що виявляється в доступі до структур влади, сфер зайнятості, доходу та власності чоловіків і жінок.

Поняття «соціальне виключення» має багато варіантів свого перекладу: соціальне виключення, соціальне вилучення, соціальна ізоляція, соціальна ексклюзія. Одноставності щодо визначення самого поняття «соціальне виключення» не дійшли навіть його західні дослідники, а в галузевих словниках, у тому числі англійських, сам термін з'явився порівняно недавно. Поняття «соціальне виключення» (social exclusion), відповідно до європейської комісії, «означає ситуацію, коли люди мають перешкоди для повноцінної участі в економічному, соціальному і громадському житті і (або) коли їхній дохід та доступ до інших ресурсів (особистих, родинних, соціальних та культурних) є настільки неадекватним, що заважає їм мати життєві стандарти та якість життя, які вважаються прийнятними у тому суспільстві в якому вони живуть. У таких ситуаціях люди часто не можуть повною мірою користуватись своїми фундаментальними правами» [2]. Поняття «соціальне виключення» набуло поширення як у дискурсі соціальної політики різних країн, так і в суспільних науках з середини 1990-х рр. Попри велику кількість публікацій, де воно використовується в дослідженнях рівня бідності, ринку праці та тривалого безробіття, міграції, якості життя, громадянських прав і функціонування держави соціального забезпечення, можна констатувати, що сутнісні характеристики процесу соціального виключення не є чітко визначеними.

Враховуючи багатоваріантність визначення поняття «соціальне виключення», можна виокремити такі:

- це позбавлення людей можливості або їх нездатність брати участь у загальноприйнятих видах діяльності. Соціальне виключення породжується тоді, коли людина не має доступу до загальноприйнятих суспільних ресурсів;

- Ф. Махлер описує це явище, як: «суспільна позиція тих груп, які деградували до периферійного статусу внаслідок домінації центральних груп...» [25];

- Ю.А. Зубок розглядає соціальне виключення як процес і виключення як соціальний статус, що характеризує маргіналізацію як форму втрати індивідом або групою соціальних зв'язків і відторгнення їх від суспільства (групи ризику, форми контркультури) [17, с. 64];

- це відмова у базових соціальних правах, що забезпечують громадянам позитивну свободу участі у суспільному і економічному житті, через що надають їх базовим свободам негативного значення;

- це процес ерозії визнання й поваги до громадянських прав, від яких залежать доходи і рівень життя;

- поняття «соціальне виключення», яке найчастіше зустрічається в літературі, пов'язане з проблемою нерівних можливостей певних груп населення в суспільстві (людей з особливими потребами, людей похилого віку, національних меншин тощо).

У проекті Закону України «Про соціальну роботу» соціальне виключення – це реальне або уявне, повне або часткове вилучення суспільством зі своїх лав однієї особи або групи людей, позбавлення чи обмеження їх доступу до суспільних ресурсів, структур і інститутів [31]. Найчастіше соціальне виключення розуміють як часткове або повне вилучення індивідів чи соціальних груп із соціальної структури суспільства й суспільних процесів, створення умов, які не дають можливості цим індивідам чи групам відігравати в суспільстві значущу роль. При цьому було б помилкою вважати, що до соціально виключених належать тільки представники так званих найнижчих щаблів суспільства. Соціально виключеними варто визнавати всіх, чие життя визначається ступенем байдужості та жорсткістю контролю з боку інших груп суспільства, а не особистим вибором. Необхідні блага для цієї групи формуються за залишковим принципом, а інтереси враховуються лише в тому випадку, коли їх подальше ігнорування загрожує існуванню суспільства. У найбільш загальному розумінні соціальне виключення означає невідповідність частини населення стандартам життєдіяльності, що склалися в суспільстві, що зумовлюється передусім порушенням (невиконанням) чинного законодавства в умовах перехідного суспільства.

Соціальне виключення можна розглядати за різними аспектами. Зокрема, вітчизняні дослідники Н. Ільченко, Р. Жиленко пропонують розрізняти два види виключення, залежно від їх причин. По-перше, це виключення, пов'язані з вродженими статусами особи чи соціальної групи (національність, расова приналежність, стать, фізичні та розумові вади тощо), тобто з дискримінацією на расовому, національному чи гендерному рівнях. Другий різновид виключення пов'язаний зі статусами набутими, тобто тими, які особа набуває завдяки своїм знанням, навичкам та здібностям впродовж свого життя. У західній соціологічній традиції склалося два підходи до соціального виключення. Перший з них соціальне виключення розглядає в широкому розумінні, розглядає ексклюзію на макрорівні, з позицій суспільства. Цей підхід концентрується на відсутності доступу до механізмів інтеграції та робить акцент на тому, хто має владу виключати і кого при цьому виключають. Основною при цьому є дискримінація. Другий підхід розглядає соціальне виключення у вузькому розумінні, на мікрорівні, тобто аналізує стан носіїв соціального виключення і зосереджується на специфіці прояву життєвої ситуації членів цієї групи по відношенню до інших членів суспільства [18].

Єдиного визначення не існує і до поняття «соціально-виключена особа» – це особа, що не може правильно функціонувати у технологізованому суспільстві у природній спосіб. Більш розширене визначення даного поняття характеризує клієнта соціальної роботи, який не в змозі задовольнити свої потреби, через що він повністю або частково позбавлений можливості брати активну участь у житті суспільства, громади, де він проживає, не здатний підтримувати соціальні зв'язки та вести спосіб життя, який є поширеним і прийнятним у відповідному суспільстві, членом якого він є.

До соціально виключених категорій молоді, за визначенням Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН), відносяться «молоді жінки й чоловіки зі складу корінного населення, етнічних груп та меншин, мігранти, біженці та внутрішньо переміщені особи; лесбійки, геї, бісексуали, трансгендери та інтерсексуали; молоді люди, хворі на соціально-небезпечні хвороби (ВІЛ, СНІД, туберкульоз); молоді люди з інвалідністю або ті, хто живе в бідності та/або в умовах конфлікту; молоді секс-працівники та споживачі наркотиків; ті, хто страждає від релігійної дискримінації; від домашнього або сексуального насильства; овдовілі молоді жінки, а також молоді жінки, яких примушують одружуватися та які є

жертвами торгівлі людьми, рабства або експлуатації в секс-бізнесі» [32]. Також до даної категорії можна віднести і бездомних, безробітних, психічнохворих, засуджених молодих людей.

В Україні за різними ознаками до соціально-виключених груп належать: бездомні, жебраки; безробітні; бідні; жінки (гендерна нерівність); інваліди, фізично хворі особи; хворі на соціально-небезпечні хвороби (СНІД, туберкульоз); психічнохворі люди; наркомани, алкоголіки; засуджені; релігійні групи; національні меншини; сексуальні меншини; діти-сироти в дитбудинках; особи без реєстрації; жінки з маленькими дітьми, особливо самотні матері; вікові групи (молодь, люди похилого віку); самотні молоді та літні люди; домогосподарки; мігранти; особи, що мігрують всередині країни тощо.

Для подолання соціального виключення серед населення необхідним є відновлення соціальних зв'язків. Лише шляхом надання соціальної допомоги відновити соціальні зв'язки у суспільстві неможливо. Передусім, необхідно спрямувати зусилля на забезпечення зайнятості населення (оскільки зайнятість дає як джерело доходу, так і сприяє соціалізації особистості), має бути державна пропаганда та підтримка родин. Необхідно забезпечити постійний моніторинг населення, що стає соціально виключеним. Такі дослідження є важливими з погляду виявлення основних проблемних суспільних груп, з'ясування чинників, що до цього призвели, з метою визначення напряму соціального регулювання, виявлення найбільш дієвих засобів впливу. Соціальне виключення доцільно вивчати як з точки зору причин його виникнення, так і наслідків (або ознак).

Поняття «виключення» виникло в французькій соціології, як існування у суспільстві соціально непристосованих окремих осіб або груп населення. До сьогодення часу, не зважаючи на велику кількість публікацій з даної тематики, єдиного визначення поняття соціального виключення не існує. Прийнятним є вважати соціальне виключення, як термін, який пов'язаний з проблемою нерівних можливостей певних груп населення в суспільстві.

На основі вивчення і дослідження вищесказаного, хочемо запропонувати власне авторське визначення поняття «соціально виключена особа» – це об'єкт соціальної роботи, який через економічні, політичні, релігійні, соціальні, психологічні та медичні бар'єри повністю або частково втратив зв'язки з суспільством. З огляду на це, хочемо підкреслити актуальність проблеми соціального виключення в Україні, недостатність її вивчення та вдосконалення пошуку подолання явища. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо на основі досліджень досвіду зарубіжних країн світу в подоланні соціального виключення розробити власні концепції щодо подолання соціального виключення в Україні.

Література:

1. Bauman Z. Thinking Sociologically / Z. Bauman. – Oxford, UK and Cambridge, Mass: Basil Blackwell. 1990.
2. Joint Report on Social Inclusion. 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/employment_social
3. Lenoir R. Les exclus, un français sur dix / R. Lenoir. – Paris: Seuil, 1974.
4. Rutter M., Madge N. Cycles of Disadvantage: A Review of Research. L.: Heinemann, 1976.
5. Touraine A. Face à l'exclusion / A. Touraine // Esprit. – 1991. – № 141.
6. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность / П. Абрахамсон // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – 160 с.
7. Батыгин Г.С. Невидимая граница: грантовая поддержка и реструктурирование научного сообщества в России / Г. Батыгин // Науковедение. – 2000. № 4.
8. Бек У. По ту сторону классов и слоев / У. Бек // Общество риска. На пути к другому модерну. – М., 2000. – Гл 3.
9. Бойков В.Э. Россия: десять лет реформирования / В.Э. Бойков // Социол. исслед. – 2001. – №7.
10. Бородкин Ф.М. Социальные эксклюзии / Ф.М. Бородкин // Социол. журн. – 2000. – №3/4. – С. 5-17.
11. Бухарова М.В. О феномене «социального исключения» Материалы XI региональной научно-технической конференции «Вузовская наука – Северо-Кавказскому региону». Том второй. Общественные науки. – Ставрополь: СевКавГТУ, 2007. –168 с.
12. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
13. Гіденс Ентоні // Політологічна енциклопедія: навч. посібник: у 9 т. / А.О. Карасевич, Л.С. Шачковська. – Умань: ФОП Жовтий О.О., 2016. – Т. 2: Г.С. – 560 с.
14. Давидюк О.О. Соціальна безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови системи показників / О.О. Давидюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.Cpsr.org.ua](http://www.Cpsr.org.ua).
15. Девіс Дж. С. До теорії революції // Американський соціологічний огляд. – 1962. – Том. XXVII (лютий).
16. Заславская Т.И. Социальные трансформации в России в эпоху глобальных изменений / Т.И. Заславская, В.А. Ядов // Социологический журнал. – 2008. – № 4. – С. 8-22.
17. Зубок Ю.А. Соціальна інтеграція молоді в умовах нестабільного суспільства / Ю.А. Зубок. – М.: Соціум. – 1998.